

תוכן העניינים

י	רשימת הלוחות
יא	רשימת המפות
יג	דברי פתיחה

1 פרק 1: רקע כלכלי, חברתי ופוליטי, פגעי טבע ופגעי אנוש

- מאפייני הכלכלה ותהליכי המודרניזציה באימפריה העותמאנית 3
מצבה הכלכלי של ארץ ישראל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה 6
מעצמות אירופה והאימפריה העותמאנית 15
מצב התשתית הפיזית והשפעתו על הפיתוח הכלכלי והדמוגרפי 22
מדיניות המסים והגיוס, שיטות הגבייה והרפורמות במערכת המסים 26
ההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות המסים והגיוס ומצב הביטחון 30
הנכבדים העירוניים ואופי היחסים בין העיר לכפר 31
החקלאות והחזקת הקרקע: האריסות, המושאע והתמורות במערכת האגררית 32
התמורות בחקלאות ותועלתן לאוכלוסייה הכפרית 36
פגעי טבע ופגעי אנוש והשפעתם על כלכלת הפלאח 41
הדברת מגפות, התפתחות שירותי הבריאות והשפעתם על התמורה הדמוגרפית 43
החשיבות היחסית של גורמי התמורה הדמוגרפית 47
תהליכי פיתוח בתקופת העליות הראשונות, 1880-1914 49
דברי סיכום 50

2: פרק 2: הגירה והתיישבות של קבוצות אתניות שונות במאה התשע עשרה

53

- ההתיישבות המצרית, תפרוסתה ומשמעותה 54
הגירות מאזורי המזרח התיכון האחרים והגירות מקומיות 65
תרומתן הדמוגרפית של הגירות שמקורן מחוץ למזרח התיכון: רקע כללי 66
התיישבות המוע'רבים, הצ'רקסים והבוסנים 68
ההגירות בראשית תקופת המנדט 73
דברי סיכום 75

78 פרק 3: אוכלוסיית הארץ: תפרוסת וצפיפות במאה התשע עשרה

- הארץ בעיני בני המערב במחצית השנייה של
המאה התשע עשרה: תדמית ומציאות 78
גישת הממשלה העותמאנית ונציגי המערב למצב האכלוס באימפריה 79
אומדני אוכלוסין רשמיים ובלתי רשמיים: טיב המקורות
ובעיות מתודיות 83
אוכלוסיית ארץ ישראל לפני השליש האחרון של המאה התשע עשרה 89
גישות ושיטות של חוקרים שונים לשיפור המידע הדמוגרפי
על ארץ ישראל 96
דברי סיכום 100

102 פרק 4: מקורות דמוגרפיים לשנים 1871/2-1922: נתונים
וניתוח משווה

- ספר השנה הסורי לשנת 1288 להג'רה (1871/2) 102
הצפיפות לקילומטר רבוע באזורי הארץ השונים לפי שנתון 1288 110
שנתון 1288: דיון משווה עם הספרות המחקרית ועם הסקרים המדעיים 116
מקורות משלהי התקופה העותמאנית: בהג'ת ותמימי, רופין 130
ממצאי ההשוואה בין נתוני שנתון 1871/2 לנתוני המפקד של 1922 134
דברי סיכום 141

144 פרק 5: תפרוסת האוכלוסייה בחבלי ארץ ישראל בשליש
האחרון של המאה התשע עשרה: ניתוח גאוגרפי-היסטורי

- האזורים בעלי הצפיפות הנמוכה: ניתוח אזורי פיזיוגרפיי-שובי 145
תפרוסת אזורי הצפיפות הגבוהה ביובל שקדם לתקופת המנדט:
ניתוח פיזיוגרפיי-שובי 168
דברי סיכום 179

182 פרק 6: התמורות בלחץ האוכלוסין ושאלת כושר הנשיאה

- הצפיפות החקלאית וכושר הנשיאה: הגדרות ושיטות 182
האומדן של חלקת הקיום על בסיס צריכת אנרגייה 189
הצפיפות לשטח מעובד ומצאי הקרקעות באזורי ארץ ישראל
בשלהי התקופה העותמאנית 192
השינויים בגודל השטח החקלאי לנפש והרפורמה במיסוי החקלאי
בתקופת המנדט 197
שקלול הנתונים וממצאי החישובים 200
השינוי האזורי בשטח החקלאית (המשוקלל) לנפש בין 1870/1 ל-1922 202

- השינוי בשטח האדמה החקלאי לנפש בין 1922 ל־1945 208
- 210 השפעת ההתיישבות היהודית על גודל שטחי החקלאות של הערבים ב־1945
דברי סיכום 214
- 217 פרק 7: סיכום ומסקנות
- נספח 1: בעיות מתודיות בפיענוח ובניתוח של הסאלנאמה סוריה
לשנת 1288 להג'רה
227
- נספח 2: אוכלוסיית הכפרים של ארץ ישראל לפי נאחיות, 1871/2,
והשוואה חלקית ל־1922
234
- נספח 3: נתונים דמוגרפיים וחקלאיים ממקורות שונים: שנתונים
עותמאניים ומקורות אחרים, 1869-1917
258
- נספח 4: מפקדים וספרי שנה שפורסמו בשנים 1872-1910:
דיון וניתוח
270
- 278 הקיצורים הביבליוגרפיים
- 303 מפתח העניינים והאישים
- 309 מפתח המקומות

דברי פתיחה

מטרתי בספר זה לאמוד את הצפיפות הדמוגרפית של האוכלוסייה הלא יהודית בארץ ישראל בגבולות המנדט הבריטי (בשינויים קלים) ערב ההתיישבות היהודית החדשה. הספר בוחן במיוחד את הצפיפות באזורים שבהם התגבש, לאחר 1882, המאחז היהודי (השטח המוכר בכינוי ה'N היישובי; למונח זה אין כאן כל קשר למונח המשמש לאחרונה להגדרת יישובים לא חוקיים). נבדקת הצפיפות בכל אחת מהנפות ותתי-הנפות של הארץ, אבל כדי לבודד את חלקי ארץ ישראל שבהם התגבשה ההתיישבות היהודית הכנסתי שינויים מועטים בגבולות של תתי-הנפות. הדחף לכתיבת הספר התעורר בעקבות קריאה במחקרים פלסטיניים שנאמר בהם שהציונים לא מצאו לפנייהם, כפי שנטען בספרות האירופית, ארץ ריקה מתושבים (ראו המובאה בראשית הפרק השלישי).

המשימה לא הייתה קלה. מפקד התושבים הראשון בוצע בשנת 1922, והוא נחשב לטוב מכל הפקידות שנערכו בתקופה העותמאנית, אף כי גם הוא לוקה בחסר. אולם למרות ההסתייגויות שיש לי מן הסטטיסטיקה העותמאנית, החלטתי לבחון בדקדקנות חלק מ'מפקדים' אלה על ידי הצלבת נתוניהם עם נתונים דמוגרפיים נבחרים. המסמך העומד לבדיקה הוא שנתון עותמאני לשנת 1288 להג'רה (1871/2). כדי להעריכו השויתי אותו אל מקורות מקבילים מאותה תקופה וכן אל כמה שנתונים ופרסומים עותמאניים שפורסמו בין 1870 ל-1917. אני חייב להבהיר שהפרק העוסק בכך עמוס בחומר שאינו קריא כפרקי הספר האחרים. אני מתנצל על כך וממליץ לקורא שעניינו העיקרי בהרחבת הידע בידעית הארץ, אך אינו רגיל בקריאה מדעית, לפסוח על הפרק הרביעי ולהתרכז בקריאת שאר פרקי הספר. השתדלתי, מכל מקום, שרוב הספר ייכתב בשפה שווה לכל נפש, ולא ישמש רק את יודעי הנסתרות.

בספר שבעה פרקים המלווים בלוחות ובמפות וארבעה נספחים. הפרק הראשון הוא מבוא המציג את המצב החברתי, הכלכלי והפוליטי של ארץ ישראל בשלהי התקופה העותמאנית. למרות אורכו הוא מכיל מידע בסיסי בלבד. מרוכז בו המידע הנחוץ להבנת החומר הדמוגרפי שבפרקים האחרים, אך אין הוא מציע קיצור דרך להכרת הארץ. הפרק השני עוסק בהגירות אוכלוסין, הן לארץ ישראל הן ממנה לארצות השכנות. הקורא ימצא בו פירוט רב על ההגירה הרבה ממצרים ועל הגירות של קבוצות אתניות ממקומות מרוחקים יותר (מוערבים, צ'רקסים, צ'צ'נים, בוסנים ואחרים). הפרק נועד בעיקר להכין את הרקע לדיון בתהליכי הריבוי הדמוגרפי בפרקים הבאים אחריו.

בפרק השלישי מרוכז מידע, הן תיאורי הן כמותי, על המקורות והגישות לדמוגרפיה העותמאנית בספרות האירופית מן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה ועל ההיסטוריה של הדמוגרפיה העותמאנית. הפרק פותח במובאה ממחקר פלסטיני של

בשאה דומאני. בעקבותיה מובאים מקורות המציגים את הגישות ואת הדעות שרווחו על הארץ ותושביה ואת השתקפותן בפרסומי התקופה וכן במחקרים מאוחרים יותר. לשם כך הסתייעתי גם במסמכים קונסולריים אירופיים ואמריקניים וגם בחלק מספרות הנוסעים (יש להתייחס לספרות זו בזהירות, אך אין לדחות אותה על הסף). בין השאר דן הפרק ב'מעין מחקרים' של יהודים שטרחו להוכיח שארץ ישראל אכן הייתה כמעט ריקה מתושבים.

בפרק הרביעי מוצלב מידע ממקורות מגוונים. נערכת בו השוואה בין רשימות השנתון לשנת 1871/2 ובין אומדנים שברשימות אחרות בנות התקופה (כגון הקרן הבריטית, סוצין, שומאכר, שיק, פון מולינג, שובל, פינס, בהג'ת ותמימי). עיקר הפרק מוקדש לבחינת שנתונים עותמאניים שטרם נבדקו במידה מספקת. התאכזבתי לגלות שבניגוד לשנתון 1871/2 לא נמצא בשנתונים האחרים מידע המאפשר השוואה מלאה אל השנתון הנ"ל (כלומר ברמת היישוב היחיד) ואל הסקרים והמחקרים שפורטו לעיל. לא כאן המקום להתייחס לפגמים אחרים שגיליתי בשנתונים אלה ולבעיות המתודיות הרבות שנאלצתי להתמודד עמן (בעיות אלה פורטו בנספחים). עם זאת, הפקתי תועלת רבה גם מעבודה זו. היא אפשרה לי לא רק לחשב את הצפיפות אלא גם למפות את שיעורי הריבוי הדמוגרפי לתקופה של חמישים שנה לערך. אולם את התרומה העיקרית לכך עלי לזקוף לנתוני מפקד 1922. נתוני הכפרים של מפקד זה שימשו לחישוב ומיפוי של הצפיפויות ולהשוואתן אל הצפיפויות של שנת 1871/2, אם כי אומדני השטחים מבוססים על נתונים מאוחרים. גם הלוחות והמפות המתארות את תפרוסת שיעורי הריבוי לתקופה שבין ראשית שנות השבעים של המאה התשע עשרה לשנת 1922 בוססו על הנתונים של ראשית התקופה ושל סופה.

הפרק החמישי שונה בתכלית מהפרק הקודם לו. כללתי בו בעיקר מידע לא כמותי, שהוא בעל ערך רב להכרת האוכלוסייה, תכונותיה ומקורות מחייתה. יכולתי להסתייע לשם כך במידע שצברתי במחקריי הקודמים על היישוב הערבי ותהליכי התפשטותו המרחבי, וכן במידע שנצבר במחקרים אחרים, שהבולטים בהם הם אלה שביצעו עמיתיי ומורי במוסדות הישראליים. אינני יכול למנות כאן את המגוון הרב של המחקרים והמקורות, שכללו גם סיורי שטח. המידע שהופק מהם אימת ברובו את ממצאי המחקר הכמותי שבפרק הרביעי, ואני סבור שיש לייחס לו חשיבות השוואתית שאינה נופלת מזו של הנתונים הסטטיסטיים.

הפרק השישי עוסק ב'כושר הנשיאה'. מונח זה בעייתי ביותר בגלל הקושי להגדירו ולאמוד את ערכו, אולם דווקא משום כך ראיתי צורך לעסוק בו בהרחבה. להבנת משמעותה של הצפיפות אין די בחישוב מספרי של אנשים ליחידת שטח, אלא יש להביא בחשבון גם אפשרויות תזונתיות וכלכליות. אף לשם אומדן זה הסתייעתי רבות במחקרים קודמים, אך הבאתי גם דיון נרחב בשיטות החישוב של כושר הנשיאה האזורי שהשתמשו בהן גם מעבר לגבולות הארץ. הממצאים בפרק זה (וחישוב השטחים גם בפרק הקודם) מבוססים במידה רבה על נתוני הסטטיסטיקה הכפרית לשנת 1945. האומדן הגס של כושר הנשיאה (שטח אדמה בגודל של כעשרה דונם מתאים לעיבוד לנפש) חושב לשלושה פרקי זמן (1870/1, 1922, 1945). שלושת האומדנים הראו שברוב שטחי המאחז

היהודי נותרה אדמה חקלאית למכביר גם לאחר ההתיישבות היהודית. בהר המרכזי, לעומת זאת, הלך וגדל המחסור בקרקע כבר בראשית המאה העשרים.

ברצוני לעבור עתה ל'סדר ברכות'. אני חייב להודות שאני מהסס לציין את שמותיהם של כל אלה שסייעו לי במחקרי. חלקם, ושמה אף רובם, לא ידועים לי; מקצתם הם המרואיינים שתרמו תרומה רבה לגיבוש המחקר. אך חששי העיקרי הוא שלא אצליח להודות אפילו לאלה הידועים לי. אתחיל בהזכרתם של אלה שאינם עמנו כיום. ראשיתו של המחקר בהצעה שהפנה אליי שמעון בן-שמש ז"ל, יושב ראש המכון לחקר שימושי קרקע של קרן קימת לישראל. עמיתו אלכסנדר פונזנסקי ז"ל סייע לי רבות להגשים משימה זו, והוא היה הראשון שקרא את הטיוטה של מחקרי זמן רב לפני שכתב היד לבש צורת 'עופר ספר'. הוא העיר לי הערות מועילות רבות. חבל לי מאוד שגם הוא וגם בן שמש לא זכו לראות בבניית הטפחות למסד שהניחו.

אני מבקש להעלות על נס את מורי ורבי, חתן פרס ישראל, דוד עמירן ז"ל (שנפטר לצערי זמן מועט לפני שהושלמה הכנת כתב היד לדפוס). הוא הניח את התשתית הבסיסית לכל עבודתי האקדמית. כן אזכיר את עמיתי אבשלום שמואלי ז"ל ושלום ריימן ז"ל. לא זכיתי להפרות את כתיבת הספר מביקורתם, אך שאבתי השראה רבה מהעיון המקצועי שהורישו לי.

אני שמח להביע את תודתי למוריי ולעמיתי החיים אתנו היום, בעיקר משה ברור ויהושע בן-אריה. שניהם תרמו להצלחת מאמצי להביא ספר זה לדפוס, ושניהם סייעו לי רבות בתבונה ובעצה טובה במשך שנות היכרותנו הארוכות. זכיתי גם ליהנות מביקורתו של נחום גרוס ומהערותיו המחכימות. הצעותיו לשיפורים היו חיוניות, אך אני אסיר תודה לו על הסרת הטעויות שנשתרבבו בכתב היד. תודתי נתונה גם לפרופ' מאיר בר-אשר על עזרתו.

לידידיי הצעירים יותר גדעון ביגר ויוסי בן-אראצי אני חייב תודה מיוחדת על הערותיהם לגרסה הראשונית של כתב היד. שניהם לא חסכו ממני ביקורת, אך הרחיבו גם במתן עצות. אני חייב להדגיש שאיש מאלה שהזכרתי כאן אינו אשם בטעויות כלשהן ששרדו בספרי. ההערות שלהם, וכן של חברי הוועדה האקדמית של הוצאת מאגנס, שהחליטה על פרסום כתב היד, היו השושבינים של ספרי. רוב הקוראים ודאי יסכימו שגם אחרי הקיצוצים שעבר כתב היד המקורי, אין הספר קצר. השתדלתי שלא לחטוא בהכבדת מילים.

אני מודה על הסיוע הטכני הרב שקיבלתי מצוות ההוצאה לאור. דן בנוביץ, מנהל ההוצאה, עשה כל מאמץ לקדם ולשפר את כתב היד ועבר עליו ביסודיות רבה. הנחותיו וגישתו החיובית עודדו אותי מאוד וסייעו לי לזהות פגמים בלשון ובתוכן. בין אנשי הצוות של מאגנס אני רואה חובה להזכיר את תרומתה של 'מורתי' לעברית' טלי אמיר. עליי להודות שכשהגשתי לה את ספרי להתקנה לשונית, הייתי משוכנע שאני שולט היטב בשפה, הן בדקדוק הן בסגנון המדעי. טלי העמידה אותי במקומי ואני אסיר תודה לה על כך למרות הירבי געלטי שנאלצתי לשלם בהארכת שהייתו של כתב היד בבית ההוצאה. עתה אני זהיר יותר בניסוח ובאיות.

אני אסיר תודה גם לעוזרי הנאמן נתנאל חלבי, שנענה לכל בקשה ואף הציע את עזרתו מבלי שנתבקש. הוא סייע לי בעיקר לתרגם ולתעתק מילים ערביות. עליי להודות שלא הערכתי נכונה את גודל המאמץ הדרוש לעבודה זו, אך אני משוכנע שהמאמץ היה כדאי. תודתי נתונה מקרב לב גם לסרטטי המפות אורלי חיימי ולב קורניבד. הדרישות המחמירות של הוצאת מאגנס אילצו אותם לעמוד במבחן לא קל, אך הם עברו אותו בהצלחה.

אני מבקש לסיים את מסכת התודות במילים חמות במיוחד לידידי מרטין גלזנר מאוניברסיטת דרום קונטיקט, שאירח אותי במחלקתו ופתח לפניי גם את ביתו בניו הייוון. האירוח החם, שלווה בדאגה לכל מחסורי, אפשר לי לעבוד שנה תמימה בספרייה העשירה של אוניברסיטת ייל. מרטין לא חסך כל מאמץ לסייע לי הן בעזרה חומרית הן בסיוע מקצועי. בזכותו יכולתי להעשיר את ידיעותיי ולנבור באוספי התעודות שבהן עיגנתי את המידע שבספרי. אני אסיר תודה גם למייקל קונזן ולמרווין מייקסל, שאירחוני באוניברסיטת שיקגו. החודשיים שביליתי במחיצתם ובספריית האוניברסיטה אפשרו לי להשלים את החסר במקורות הארכיוניים, ובעיקר בתצלומי השנתונים העותמאניים. אני מכיר טובה מקרב לב גם לסגל העובדים של אוניברסיטה זו ושל האוניברסיטה של דרום קונטיקט על סיועם והדרכתם.

תודה מיוחדת לקרנות ולמוסדות שתמכו בהוצאת הספר: הוועדה לקידום המחקר שבאוניברסיטת בראילן, קרן שניצר למחקרים בנושא המשק והחברה בישראל שבאוניברסיטת בראילן וקרן ליטאוור. אני מקווה שמאמציי לא יכזיבו את כל אלה שתמכו בשאיפתי להגיש לקורא הישראלי ספר המכיל מידע בדוק ואמין.

אני חייב תודה לילדיי על שחילצוני לא פעם מקשיי עיבוד התמלילים והדריכוני ב'אילוף המחשב' ורתימתו למשימות הכתיבה המגוונות. ואחרונה אחרונה חביבה, אני חייב תודה לאשתי מיכל שטרחה ללא לאות, כמו בכל מאמריי ועבודותיי, להגיה את כל כתב היד על פרקיו, נספחיו והביבליוגרפיה שבו. היא נלוותה אליי גם לארצות הברית וגם שם תרמה לקידום מחקרי. אני מקווה שהיא תסכים ותוכל להמשיך בעבודה ברוכה זו גם בעתיד.

דוד גרוסמן